ئایین لە ناو کوردەکاندا*

لە نێوان تەسەوفی نەقشبەندی و سەلەفیگەرییدا

میشێل لیزێنبێرگ

و: ڕامان ئیلامی

لە ســاڵی ٢٠١٤، جارێکی دیکە کوردەکان کەوتنەوە بەر ســەرنجی نێونەتەوەیی؛ بەڵام ئــەم جــارە، لە پلــەی یەکەمــدا ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەوان لە گەڵ دەوڵەتە جێگیرەکاندا نییــە کە خەون و خولیای تاراندوون، بەڵکوو ڕووبەڕووبوونەوەی ئەوان لە گەڵ شۆڕشێکی نوێــی ئایینی و ڕادیکاڵە، بــە ناوی دەوڵەتی ئیســلامی(داعش) و بەتایبەتی هێرشەکانیان بۆ ســەر شــنگال لە باکووری ئێراق، کۆبانی لە ســنووری ســووریە و تورکیەیە. لە مێدیا بە ناوبانگەکانەوە، وێنــەی هەڵاتنی خەڵکی مەدەنیــی کەمینــەی ئێزدی، لە هێرشــی بەربــڵاوی جێنۆســایدی داعــش بــەرەو چیای شــنگال، تا ڕادەیــەک تایبەتمەندیی کتێبــی پیــرۆزی خســتە ڕوو؛ هــەر بەم شــێوەیەش، ڕاپۆرتەکان دەربــارەی کۆبانی، ڕووبەڕووبوونــەوەی پێڕەوانیــان لــە نێوان پارتیزانانــی «مودێرنی» کــورد، کە زۆربەیان ژنن، لە دژی شەڕکەرانی «سەدە ناوەڕاستی»ی داعش، هێنا ئــاراوە و ڕاپۆرتەکان باس لەوە دەکــەن کە لە گەڵ ژنانی بــە دیل گیراودا وەکوو کۆیلە هەڵسوکەوت کراوە. لە پشتی ئەم ناونیشانە ئاڵۆز و زۆرجار ئاگرینانەوە، لەوانەیە بە شــێوەیەکی ڕەوا پرســیار بکــرێ بۆچی کوردەکان، کە زۆربەیان موســوڵمانی سوننە مەزهەبــن، بنەجێکردنی پرۆژەی دەوڵەتێکی ئیســلامی، بێ موبەلیزەکردن[بەسیجکردن] نەلواو بوو و پشتیوانیکردن لە ڕێبەری داعش ئەبووبەکــر بەغدادیان ڕەد کــردەوە ، کە لە جولای ٢٠١٤دا خۆی وەکوو خەلیفە ڕاگەیاند. ئایا ئەمە لە پلەی یەکەمدا ئایین، نەتەوە، یان فاکتەرەکانی دیکە بوون کە کوردەکان کەمتر بە ڕووی سەلەفییە توندڕەوەکان- لە چەشنی ئیسلامی جیهادیدا، دەرکەوتوون؟

پرســیارێکی جیــاواز بــەڵام پێوەندیدار ئەمەیــە کــە ئایا لــەم فرە چەشــنەیییەی ئیســلامدا، لەوانەیە یەکێکیــان بە ڕوونی و دیاریکراوی بە کــوردی لەقەڵەم بدرێ- یان ئەوەیکە وەها تێگەیشتنیک لە لایەن خودی کوردەکانەوە هەیە- ئایا لەوانەیە لە بەرئەنجامدا کەســێک دەربارەی «نەتەوەیی بوونی» ئایین لە نــاو کوردەکاندا بدوێ. ســەرەتا من ئەم پرســیارانە دەخەمە ڕوو کــە لێکدانەوەیەک بکەم دەربــارەی دواین بارودۆخی پێوەندیدار بە ئایین لــە ناو کوردەکانــدا؛ دووهەم، من سەرهەڵدانی بنچینە سەرەتاییە مۆدێرنەکانی کــورد دەربــارەی ئیســلامی ســوننەوە بە شێوەیەکی تایبەتی شی دەکەمەوە؛ سێهەم، دەربــارەی ڕووبەڕوبوونــەوەی دەمارگرژیی ئایینیی کــوردەکان لە گەڵ ناســیۆنالیزمی ســێکۆلار و ســەلەفیگەری لــە ســەدەی بیستەمدا، باس دەکەم؛ و چوارەم، دەربارەی سەرهەڵدانی فۆرمە سیاسی و ئایینییەکان لە ناو کوردەکاندا، کە لەوانەیە بەشــێک لەوان وەکوو ســەلەفی ـ جیهادی کــە لە دەیەی ١٩٨٠دا ســەریانهەڵدا، تاوتــوێ دەکەم. لە بەرئەنجامــدا چەنــد ســەرنج و بیروڕایەک دەربارەی بارودۆخی دژوار و نالەباری ئێســتا دەخەمە ڕوو.

خوێندنەوەی ئایین لە ناو کوردەکاندا: لە بارودۆخی ئێستا دا

جێی سەرسوڕمانە کە کەمترین لێکۆڵینەوەی زانستی هەیە، لە ســەر شێوازە جیاوازەکانی ئیســلامی ســوننە لە نــاو کوردەکانــدا. تا هەنووکەش، لێکۆڵینەوەکان دەربارەی ئایین لە کوردســتاندا دەرخــەری دەمارگرژییەکی ڕوونە لــە هەمبــەر کەمینــە ئایینییەکانی وەکوو مەســیحی و یەهــوودی و بەتایبەتی گرووپە جیاوازەکانــی وەک ئێزدی و ئەهلی هەقــەکان. جووتەوانەی یەکــەم بە هۆکاری پێوەندیداربــوون بە خوێندنەوەی ســامی و کتێبی پیرۆزەوە، بایەخیان پێ دراوە و ئاوڕیان لــێ دراوەتەوە، لــە کاتێکــدا، جووتەوانەی کۆتایــی تایبەتمەندیــی سەرســوڕهێنەر و مۆرکــی تایبەتی پێکهاتەی ئایینیی کوردیان

پێوەیە. کەواتە، ڕەنگە لێکۆڵینەوەی زیاتر بە نیسبەت هەموو گرووپە ئایینییەکانی دیکە لە ناو کوردا، لە سەر ئێزدییەکان ئەنجام درابێ.[۱]

مەبەستی من ئەوە نییە کە گومانم لەو لێکۆڵینەوەیە هەبێ، کە بەشێکی بەرچاوی پڕ بایەخە. لاوازیی زۆربەی فۆرمەکانی ئۆرتۆدۆکسی ئیسلامی (سوننە) ڕۆڵی هەبووە لە سەرژیانی نیزیک بە زۆربەی کوردەکان.[۲] ژمارەیەک لە نووسەران لێکۆڵینەوەیان لە سەر حوکمەکانی سۆفییەکان لە ناوچەکە کردووە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی بایەخێکی کەمیان بە بنەماکان داوە و زۆرترگرینگیان بە شێخە سۆفییەکان وەکوو ڕێبەرانی ڕێکخستنی (ناسیۆنالیستی) و شۆڕشەکان داوەتەوە.

کەم بوونی لێکۆڵینەوەی پێوەندیدار بە زۆربەی فۆرمە بنەڕەتییەکانی ئیسلامی سوننە لە ناو کوردەکاندا لەوانەیە سەرچاوەی لە گریمانەیەکی ساکارەوە وەرگرتبێ ـ کە ئەگەر کەسێک بیهەوێ دەتوانێ بە «شەرقی» دەستنیشانی بکات ـ شێوازە جیاوازەکانی ئۆرتۆدۆکسی ئیسلامی(سوننە) بە ڕێژەیەکی کەمتر تایبەتمەندییە لۆکاڵییەکان نمایش دەکات و فەزایەکی بەرتەسکی بۆ شوناسی ناوچەیی و ئەجێندای نەتەوەیی هێشتووەتەوە، کە ئەمەش نە بە شێوەی ئاداب و ڕسووم وفەرهەنگی خۆجێییەوە، بەڵکوو زیاتر لە ڕێگەی کولتوری عەرەب و فێربوونی زمانی عەرەبییەوە، شکڵ دەگرێت. بەم پێیە، ئەم گریمانەیە تارماییە: بە لێکدانەوەیەکی وردتر، پێدەچێ کە فۆرمە تایبەتیەکانی کوردانی پێڕەوی دینی ئیسلام لە ئایینی سوننە، لە سەرەتای دەورانی مۆدێرندا سەری هەڵدابێ. لەم ڕووەوە، لە خوارەوە من فۆکووس دەخەمە سەر حوکمەکان و سەرلەنوێ دەرکەوتنەوەیان لە زۆربەی پێڕەوانی فۆڕمە کانی ئۆرتۆدۆکسی ئیسلامی سوننە، لە سەرەتای قۆناخی مودێرندا، کە لەسەر حیسابی ئەو کەمینە ئایینیانە بووە کە لە سەرەوە ئاماژەم پێ کردن. هەڵبەت ئەمە بەو مانایە نییە کە کردەوە و کارتێکەرییە ئاڵۆزەکانی دەرکەوتنی دابونەریتی کەمینە ئایینییەکان، لە گەڵ گەشەی شوناسێکی نەتەوەیی سێکۆلاری کورد (و فۆرمێکی نوێ لە سیاسەتی فەندەمێنتاڵیزمی ئیسلامی)، بایەخی لێکۆڵینەوەیان نییە یان گرینگییەکی کەمتریان هەیە.[۳] فەزایەکی داخراو تەنیا پاساوێکە کە دەتوانم بۆ ئەم پشتگوێخستن و سڕینەوەیە بیهێنمەوە.

ئیسلام لە ناو کوردەکاندا: چوارچێوەیەکی کورتی مێژوویی

بە شێوەیەکی گشتی، لە مێژە کوردەکان بەوە ناسراوان کە شوێنکەوتەی شافیعین (یەکێک لە چوار مەزهەبەکانی یاسای ئیسلامی لە ناو ئیسلامی سوننە دا) بە پێچەوانەی دراوسێ تورک و عەربەکانیان کە بەشێوەیەکی گشتی زیاتر حەنەفین؛ ئەوان هەروەها بە شێوەیەکی تایبەتی، هۆگرییەکی بەرچاویان بە نەقشەبەندییەوە هەیە. لە خوارەوە، من بە کورتی باسی دەکەم کە چۆن ئەم بەراوەرد و جیاکارییە ڕوویداوە. پێدەچێ لە پلەی یەکەمدا پێکهێنانی ڕەسمێکی ئیسلامی، لە پێش یان سەرەتای ناسیۆنالیزمی کورد لە ناو قوتابخانە چووکەکانی گوندەکانی باکووری کوردستاندا سەری هەڵدابێ، کە کەمتر لە ژێر کاریگەری و نفوزی دەسەڵاتی عولەمای(ڕۆشنبیری دینی) سەر بە عوسمانی، و هاندانی ئاشکرا بۆ کەڵک وەرگرتنی تورکی لە پاڵ عەرەبیدا، لە ناو مزگەوت و مەکتەبەکانی شارە گەورەکانی ناوچەکەدا، بوو بن. «ئەولیا چەلەبی» نووسەری گەڕیدەی عوسمانی لە سەدەی حەڤدەیەم، باسی لەوە کردووە کە کوردەکان بەوە ناسرابوون کە فێربوونی ئایینەکەی خۆیان لە ڕێگەی

زمانــی عەرەبی و پارســییەوە بووە؛ بەڵام لە کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەیەمدا، ژمارەیەک کتێبی دەرســیی سەرەتاییان بە کورمانجی، زاراوەی باکووری کوردســتان نووســی. ئەم کتێبانــە لــە بەرئەنجامدا لە سەرتاســەری باکــووری کوردســتان بوونــە بەشــێک لە بەرنامەی خوێندن لە قوتابخانەکاندا. بێگومان ناسراوترین نووسەرانی ئەم کتێبانە یەکێکیان «ئەحمــەد خانی»یــە؛ ئەو تەنیــا هۆنراوەی مەســنەویی مەم و زینــی نەهۆنیوەتەوە، کە بــە شــێوەیەکی بەربڵاو لــە خوێندنگەکاندا بڵاوبووەتەوە و خوێنــدراوە، بەڵکوو هەروەها چەندیــن بەرهەمــی کورتی پــەروەردەی ئایینیــی بە زمانی کوردی نووســیوە، وەکوو «نەوبەهار» کــە فەرهەنگی چووکەی کوردی ـ عەرەبــی، و «عقایدی ئیمــان»، ئایەتێکی کورتە لە بیروباوەڕی ئیســلامی ســوننە، بە پێی ڕەسمی ئایینی شافیعی. لە پاڵ ئەم کارە هــاو قافییانەدا، هەروەها مەولودیی کۆن یان بایۆگرافیی پێغەمبەر لە لایەن مەلا باتی (د. ١٤٩١). لە ســەدەی هەژدەیەمدا، ژمارەیەک بەرهەمی نەسری بۆ بەکارهێنان لە خوێندنگە لۆکاڵییەکان نووســیوە، وەکوو، کتێبی عەلی تەرماخی ، لە ســەر مورفولۆژیــی عەرەبی، پارســی و کــوردی؛ و «ترکیب و زرووف»ی مەلا یونس خەڵقاتی، تەفسیرو دەستەبەندی کردنــی کتێبە دەرســییە مەشــهورەکانی عەبدولقاهر ـ ئەلجرجانی لە بارەی نحو یان» ســێنتاکس»، «میات ئەلەمیــل». بە خێرایی، هەمــوو ئــەو بەرهەمانە دەبنە ســەرچاوەی بنەڕەتیی بەرنامەی خوێندن لە خوێندنگەی لادێکانــی باکووری کوردســتان، ئــەوان بە شــێوەی هاوبــەش شــتێک کــە لەوانەیە پێــی بگوترێ خۆماڵی کردنــی فێرکاری لە خوێندنگــەی کوردیــدا، واتە ســەرهەڵدانی زاراوەی باکــووری کوردســتان وەکوو زمانی نووســینی ئەدەبــی و فێربوونــی ئایینیان، ڕەنگرێژ کرد.[۴]

یەکێکی دیکە لە پێشکەوتنە بەرچاوەکانی کورد لــە فێربوونی ئیســلامیی مۆدێرن لە ســەرەتادا، جیابوونەوەی تەریقەتی خالیدییە لــە تەریقەتــی نەقشــبەندی لە ســەدەی نوزدەیەمــدا بــوو. دامەزرێنەرەکەی، مەولانا خالیــد نەقشــبەندی (١٧٧٦ — ١٨٢٧) لە چاو ڕیفۆرمخوازانی مۆدێرنی پێشــوو، وەکوو موحەممەد بن عەبدولوەهاب و شا وەلییوڵڵا، کەمتر ســەرنجی ڕۆشنبیرانی دینیی بۆ لای خۆی ڕاکێشا، بەڵام نووسەرانی وەکوو ئالبرت هۆرانــی و بتروس ئەبوو مەنهە، جەختیان لە ســەر گرینگییەکەی کردووەتــەوە؛ هەر بەو شــێوەیە کە کۆمەڵێک لە نووســەران بەڵگە دێننــەوە، ڕۆڵی مەولانا خالید لە ناســاندنی «ســۆفییزم بە گشــتی، و لقی خالیدییە بە تایبەتــی، لە بارەی برایەتیی نەقشــبەندی- موجاهیدییــە وەکــوو پێشــڕەوییەکی ســەرەکی بــۆ زیندوکردنەوەی ئیســلام لە فەرمانڕەواییکردنی عوسمانی ئەو سەردەمەدا، زۆر گرینگ بووە.[۵] ئەو لە ناوچەی قەرەداغی شارەزوور لە بنەماڵەیەکی سەر بە خێڵی جاف لــە دایک بووە. لە کاتــی زیارەتی مەککەدا، بە دەسیســەی قەشەیەکی هیندی کە پشت لە کەعبە دانیشــتبوو، هەڵگەڕاوەتەوە بەروە هیندووســتان ڕۆیشــتوە. ئەو لــە دێهلییدا، پەیوەســت بــوو بە لقی موجاهیــد بە پێی نەزمی نەقشبەندی، کە لە بنەڕەتدا لە لایەن ئەحمەد ســیرهەندی لــە (١٥٦٤ ـ ١٦٦٤) دامەزرابوو؛ هاوشێوەی ئەم ڕەسم و دابە، ئەو ئەمری بە شــوێنکەوتوانی کرد کە لە شەرع پێڕەوەی بکەن، پێڕەوی لە ڕەســمی سوننە بکــەن و دوور بکەونەوە لە هەڵگەڕانەوە و بە لاڕێدا چوون. ئەو دەوروبەری ســاڵی ١٨١٢ گەڕایەوە کوردستان، تا ئەو کاتە کە ململانێی توندی لە گەڵ شــێخ مارف، شێخی لۆکاڵی نەقشــبەندی لێ پەیدا بــوو کە ناچاری کرد هەڵێ و شــار بە جێبێڵێ. لە ســاڵی ١٨٢١ ئــەو چووە بەغــداد و دواجار لە دیمەشــق،

لەو شوێنانەی کە جێنشــینەکانی لە ناوچە جیاوازەکانــی فەرمانڕەواییەکەیان بەتایبەتی لە بەشــە غەیرە عەرەبەکانــدا، بەرفراوانیان کردبوو، نیشتەجێ بوو.

مارتین ڤان برۆنسن، پەرەسەندنی خێرای تەریقەتی خالید نەقشــبەندی و تا ڕادەیەک دەرهاویشــتەی ململانێــی نەزمی قادری لە ناو کوردەکان لە سەدەی نۆزدەهەمدای شی کردووەتەوە، کە لە بەرئەنجامداهەڵوەشانەوەی پاشــایەتیی یــان ئیمارەتــە جێکەوتــووە خۆجێیەکانی کــوردەکان، وەکووبە شــێک لــە ڕیفۆرمــی ناوەندگەراییی عوســمانی لە تەنزیماتــدا دەبینێ؛ بەڵام ئەم ســەرهەڵدانە ڕێک بەر لە دەســتپێکی تەنزیمات لە ساڵی ١٨٣٩ دەســتی پێکردبــوو،[٦] و پەیدەچــێ بەشــێکی بەرفــراوان بووبێ لــە دینامیکی مۆدێرنــی ئایینیــدا. بێگومــان گرینگترین فاکتەری ئــەم دینامیکە لــە کۆتاییەکانی ســەدەی هەژدەیەمدا ســەرهەڵدانی تەیاری وەهابــی لە نیمچە دوورگــەی عەرەبیدا بوو. لە ســاڵی ١٨٠١، شوێنکەوتووانی ئەم تەیارە هێرشــیان بردە سەر شــارە زیارەتییەکانی شــیعەکان لە باشووری ئێراق و دەستیان بە سەر نەجەفدا گرت و کەربەلاشیان تالان کرد؛ ئەوان تەنانەت لە ســاڵی ١٨٠٦ مەککەشیان گرت. ئەم ســەرکەوتنە خێرایانە تەنیا زەبری جیددیی لە سیاســەت، ڕەوایی و پرێستیژی ئایینیی دەســەڵاتی عوســمانی نەدا؛ ئەوان هەروەها باوەڕمەندانی شــیعەیان هەراســان کرد، کە بێ پشــتیوانی لــە خێڵە خۆجێیە وەفــادارەکان زۆر هەســتیان بــە پارێزراوی نەدەکرد، تا کــوو هەوڵە ســەرەتاییەکانیان خستە گەڕ بۆ بە شــیعەکردنی حەشیمەتی باشووری ئێراق.[٧]

بتــرس ئەبو منهە، بەڵگــە دێنێتەوە کە لەوانەیــە بزوتنــەوەی ڕیفورمخوازیی خالید نەقشــبەندی ، لانیکەم بەشــێکی دژکردەوە بووبــێ لــە دژی هێرشــی وەهابییــەکان؛ ئەگەرچی هیچ بەیانێکــی ڕوون و دیاریکراو دەربارەی دژکردەوەی شێخ خالید بۆ زاڵبوون بــە ســەر وەهابییەتــدا بوونی نییــە، بەڵام کۆچکردنی دەســتبەجێی ئــەو لە مەککەوە بــە ڕێبەریی وەهابی بــۆ دێهلی ـ و لەوێش درێژە دان بــە خوێندن لە گــەڵ پێڕەوانی شــاە وەلییوڵڵا، لەوانەیە دەرخەری ڕوانگەی نێگەتیڤی ئەو بێ لە هەمبەر وەهابییەت.[٨]

لــە دەیــەی ١٨٢٠، بەشــێک لــە جێنشینەکانی شــێخ خالید لە ئیستەنبووڵ نیشتەجێ بوون؛ پاش مەرگی ئەو، فەرمانەکە بــە خێرایــی گرێــدرا بــە کۆنترۆڵکردن و پشتیوانیی ماڵیی عوسمانییەکانەوە. ئەگەرچی ســوڵتان مەحموودی دووهەم، لە سەرەتاوە هەوڵی دا کــە نەزمەکە کۆنترۆڵ و پەرە پێ بدا، بەڵام ژمارەیەک لە پێڕەوانی شێخ خالید، بە خێرایی بارودۆخی پایەختیان خستە ژێر نفــووز و کاریگەریی خۆیانەوە، بە تایبەتی لە کاتی لەنێوچوونی هەردوو نەزمی بەکتاشــی پێوەندیداربــە هێــزی نیزامــی و شۆڕشــی یونانییەکانەوە.[٩]

بــە پوختــی، ســەرهەڵدانی خێــرای خالیــد نەقشــبەندی لــە نــاو کوردەکاندا، تەنیا بــە هۆکاری کارتێکەریــی ناوچەیی و ڕیفۆرمــی تەنزیماتەوە نەبوو، بەڵکوو هەر بەو شــێوەیە کە ڤان برۆنســن بەڵگە دێنێتەوە، پەیدەچێ سەرمەشــقی بەشــێکی بەربڵاو لە نــوێ کردنەوەی ئیســلام لە سەرتاســەری ئیمپراتووریــی عوســمانیی بووبێ. بەم پێیە، نەقشــبەندییەکان لە ئێراقــدا بە هۆی ڕووح و ســەرنجی خەڵک، لەگــەڵ وەهابییەکان و شــیعەکاندا بوونە دژبەری یەکتر. ئەگەر ئەم گریمانەیە ڕاســت بێ، لە چەند ڕێگەوە ڕوون دەبێتــەوە کــە خالیدییە لــە ڕۆڵەتدا دژی شیعەیە و ـ بەو شــێوەیەی کە دەیبینین ـ کەســایەتیی دژە وەهابی یان دژە سەلەفیی ئەو، تا ئەو ڕادەیە باس هەڵگرە.

مەولانــا خالیــد تەنیا ڕیفۆرمیســت و

نوێخوازێکی ئایینی نەبوو، بەڵکوو هەروەها ـ ئەو شان بە شان یان مومکینە لە هەڤرکێی لە گەڵ بەهێزترین ڕەقیبی خۆی لە قادری، واتە شێخ مارف نۆدەیی ـ یەکێک لە پێشڕەوانی نووسین و بەکارهێنانی دیالێکتی کوردیی سولێمانی ـ دا بووبێ. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا، تا ئەو کاتە کە زاراوەی هەورامی لە لایەن ئیمارەتی بابانەوە وەکوو شێوەزاری سەرەکی بۆ دەربڕینی ئەدەبیات پاڵپشتی دەکرا، نۆدەیی و خالید هەردوکیان دەستیان کرد بە نووسین دەربارەری خەڵکی خۆجێییی ناوچەکە. شێخ مارف فەرهەنگێکی چووکەی وشە عەرەبی ـ کوردی (هاوشێوەی نەوبەهاری خانی) بە ناوی ئەحمەدی کۆکردەوە و شێخ خالیدیش بە لێزانانە نەسرێکی زۆر سادەی دەربارەی ئیمان و بیروباوەڕ نووسی.[10] بەم پێیە ئەوان وزەیەکی بەهێزیان بەخشییە بنەجێکردنی شێوەزاری سولێمانی، کە لە بەرئەنجامدا وەکوو سۆرانی ناسرا و نێزیک سەدەیەک دوای ئەمە زاراوەی کورمانجی لە باکووری کوردستان دەستی پێکرد.[11]

بە کورتی، لە کۆتاییی سەدەی حەڤدیەم بەم لاوە، بۆ یەکەم جار فۆرمێکی تایبەتی بۆ فێربوونی ئایین لە بەشێک لە ناوچەکانی باکووری کوردستان، سەری هەڵدا، بەڵام هەروەها لە دەوروبەری ساڵی ١٨٠٠ بەم لاوە لە باشوور، لە هێندێک ناوچەی سلێمانیدا ڕیشەی داکوتا. ئەگەرچی ئەم گۆڕانکاری و پەرەپێدانانە خۆیان ناسیۆنالیزم نەبوون، بەڵام ئەوان لە پێکهێنانی کۆڵەکەکانی شوناسی مودێرنی نەتەوەیی لە سەر بنەمای زمانی کوردی ڕۆڵیان هەبووە.

سەدەی بیستەم: بەریەک کەوتنی ئیسلامی کورد و ناسیۆنالیزمی سێکۆلار

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ئەم ڕیفۆرمیستە ئایینیانە بە ڕادەیەکی بەرچاو لە گەڵ سەرهەڵدانی فۆرمێکی نوێی ناسیۆنالیزمی سێکۆلاردا ئاوێتە ـ یان بەریەک دەکەون. بەم شێوەیە، لە دوای شەڕی ڕووس و عوسمانی لە ساڵی ١٨٧٨، نەقشبەندییەکان بە خێرایی چیرۆکی نیشتمان پەروەری و دەستەواژە نەتەوەیەکانی وەکوو«خۆشەویستی بۆ نیشتمان» و بەرگریکردن لە نەتەوە»یان هێنا ئاراوە.[12] هەروەها دەبینرێ کە شێخە کوردەکان، توانیان لە ڕێگەی نێوبژیوانی کردنی کێشمەکێشی ڕوو لە هەڵکشانی ناو خێڵەکان، ببنە دالێکی دیار بۆ هەستی ناسیۆنالیستی؛[13] بەم شێوەیە، ژمارەیەک لە شۆڕشەکان بەتایبەتی ئەوانەی کە وەکووشۆڕشی ناسیۆنالیستی یان «نەتەوەگەرایی» تەفسیر دەکرێ، لە لایەن شێخەکانی نەقشبەندییەوە ڕێبەری کران. هەڵبەت، ئەمە بە مانای ئەوە نییە کە تەنیا نەقشبەندییەکان تاقانە بوون یان تەناتەت گرینگترین تەریقەتی سۆفی بووبێتن کە لە بزووتنەوەی نەتەوەییی کورددا پشکدار بن. بە تایبەتی تەریقەتی قادرییە، کە زۆرتر بە ئاداب و ڕسوومی ئایینی دیاری دەکران و شێوەی دیاریکردنی ڕێبەرییەکەیان زیاتر میراتی بوو، ڕۆڵێکی گرینگیان لە ژمارەیەک لە شۆڕشەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم لە ناوچەکانی کوردستان و بەشێوەیەکی گشتی لە پەرەپێدانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورددا گێڕا و ڕێبەرگەلێکی ناسراوی وەکوو شێخ مەحموود بەرزنجییان تێدا هەڵکەوت؛ هەر وەها، پێشینەی هەر دوو بنەماڵەی تاڵەبانی و بارزانیش بۆ قادری دەگەڕێتەوە.[14]

یەکێکی دیکە لە گۆڕانکارییە فیکری یان ئایدۆلۆژییە ئیسلامییەکانی خالید نەقشبەندی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا، دەربڕینی دژایەتییەکی بەرچاوە لە گەڵ وەهابییەت یان سەلەفییەتدا. لە بڵاوکراوەکانی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم، سەلەفییەکانی وەکوو

ڕەشید ڕایدا، بە شێوەیەکی گشتی زۆر مەشهوور بوون و بە ئاییندار یان بێ ئایین ناویان دەبرا. یەکێک لە سەرەکیترین بیروباوەڕەکانی نەقشبەندی بۆ تێگەیشتن لە دینداری و ئیمان، ڕێزگرتن لە پیاوە گەورە ئایینییەکان بوو؛ ئەم وتارە بێ پێچ و پەنا هەوێنی بیروباوەڕی نەقشبەندی لە هەمبەر وەهابییەت دەردەخات، کە بە شێوەی فەرمی، لانیکەم، پێڕەوی کردن لە ئایینێکی تایبەت وەکوو فۆڕمێک لە بیروباوەڕ یان لاسایی کردنەوەی بەردەداری، یان خراپتر لەوە بت پەرەستی، بەیان دەکات. هەڵبەت لە کردەوەدا، وەهابییەکان پێڕەوییان لە مەزهەبی حەنبەلی دەکرد؛ بەڵام ئایدۆلۆژیی ڕەدکردنەوەی ڕەواییی ئایینەکان، لایەنی بەهێز و بەردەوامی وەهابییەت و بە شێوەی گشتی سەلەفییەتە، دابەش کردنەوەیەکی نوێی دینی ئیسلام، پشتڕاست دەکاتەوە. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا، نامیلکەیەکی زۆر مەشهوور لە ناوچەی نیشتەجێ بوونی عوسمانی نەقشبەندی وەدەرکەوت کە موحەممەد بن عەبدولوەهاب هاودیتنی هەبووە لە گەڵ سیخوڕێکی بریتانیاییدا و ئەو فێری کردووە ویسکی بخواتەوە و پێکەوە دەسیسەیەکیان چنیوە کە ئیسلامی ڕاستەقینە لە ناو بەرن. چەندان نوسخەی ئەم چیرۆکە لە ناوچەی نیشتەجێ بوونی نەقشبەندی بە شێوەی زارەکی و چاپکراوی دەماودەم و دەستاودەست، تەنانەت تا ئاسیای ناوەڕاست و باشووری ئافریقا، ڕۆیشت و بڵاوکراویەوە.[١٥]

لە دەیەی ١٩٢٠، نەقشبەندییەکان لە سەرزەمینە پێشووەکانی عوسمانی لە ڕووبەڕووبوونەوە لە گەڵ ناسیۆنالیزمی سێکۆلار و سەلەفیگەرایی کە دەوڵەتی لە پشت بوو، ئەگەرچی بە کودتایەکی جددیش بە ئەژمار نایەت، بەڵام تووشی چەندان کێشە بوونەوە. یەکەم، لە ساڵی ١٩٢٥، شەرکەرە وەهابیەکانی بەنی سعوود مەککە و مەدینەیان فەتح کرد و نەقشبەندییەکانیان وەدەرنا، کە بۆ ئەوان ئەم شارانە ناوەندگەلێکی گرینگی ڕێکخستن و مۆبیلیزەکردنی سەروو نەتەوەیی[ترانسناشناڵ] بوو. دووهەم، ژمارەیەک هەوڵی یاسایی لە لایەن فەرمانڕەوایانی سێکۆلار و ڕەگەزپەرستی کەماڵیستی کۆماری نوێی تورکیەوە ئەنجامدرا، کە نەقشبەندییەکانی بە تەواوی لاواز کرد. یەکەم، ئەوان فەرمانیان دەرکرد کە هەموو تەکیەی سۆفییەکان دابخرێ؛ دووهەم، ئەوان فەرمانی داخستنی هەموو مەدرەسەکانیان دەرکرد؛ سێهەم، ئەوان بەکارهێنانی زمانی کوردییان لە شوێنە گشتی و تایبەتییەکانیش یاساغ کرد. بەم شێوەیە، دامەزراندنی کۆماری تورکیە خەسارێکی گەورەی هەم لە فێرکاریی خۆجێیی کورد وهەمیش دەستوپێوەند و تۆڕەکانی نەقشبەندی دا، کە یەکگرتن و پەیوەستبوونێکی بێ وێنەی بە کۆمەڵگەی کوردی بەخشیبوو.[١٦]

بەڵام لە درێژخایەندا، ئەم گوشارانە بوونە پاڵنەری نەزمی نەقشبەندی، بۆخۆڕێکخستن لە گەڵ بارودۆخێکی نوێدا و گۆڕینی لە فۆڕمێکی کۆمەڵایەتیی ئایینیەوە لە سەر بنچینەی تەریقەت، بۆ فۆڕمێکی ئاییندارى بە شێوەی تاکەکەسی و لە دەرەوەی بازنەی چالاکیی سیاسی و کۆمەڵایەتی، لە سەربنەمای دین، کە بە سەرکەوتوییەوە هاوشێوەی داخوازی و بەربەستە داسەپاوەکان، لە لایەن دەوڵەتی ناسیۆنالیستی ـ سێکۆلاری تورکیە وکۆمەڵگەی شاری و مەدەنییەوە، بنەجێ کرا.[١٧] بێگومان بەرچاوترین نموونەی ئەم خۆڕێکخستنە، پیشەی سەعید نۆرسی(١٨٧٦ـ١٩٦٠)، نووسەری کۆمەڵەنامیلکەی تێروتەسەلی «ڕیسالەی نوور»ە کە بە بەربڵاوی خوێندراوەتەوە و وەکوو ئیلهامبەخشی بزوتنەوەی نۆرچوو ناسراوە. نۆرسی ساڵانی پێشووتر کەمتر

بەوە ناسراوبوو کە تا ئەو ڕادەیە کوردێکی نیشتمانپەروەر بێت، سەرەڕای ئەمانە هیچ پێکناکۆکییەکی لە نێوان ئەجێندای ڕیفۆڕمی ئیسلامی ویەکگرتنی نەتەوەیی کوردەکان، لەڕوانگەی خۆیەوە بەدی نەدەکرد.[١٨] بەم پێیە، لە دیوانی ئاداب و رسووم کە لە ساڵی ١٩٠٩ نوسراوە، نۆرسی، لە گەڵ هاورێکەی خەلیل خەیاڵی لە ڕێگەی بەرهەمەکانییەوە دەربارەی ڕێنووس، ڕێزمان و نەحوی کوردی کە «بنەمای زمانی ئێمەیان پێکهێناوە»، ستایشی « گیانفدایی بۆ نیشتمان»ی کردووە، ئەو بە دەربڕینی ئەوەکە «زمان کلیلێکە بۆ داهاتووی خەڵک» لە بەرئەنجامدا داوا لە « شێرەکانی کورد» دەکات کە لە «خەوی پێنج سەد ساڵەیان ڕاپەڕن».[١٩]

نۆرسی ڕێز و پێزانینی خۆی بۆ قارەمانانی فێرکاریی زمانی کوردیی خۆجێیی وەکوو مەلای جزیری، ئەحمەد خانی و مەولانا خالید دەربڕیوە، و چالاکانە و خەمخۆرانە تێکۆشاوە بۆ کردنەوەی قۆتابخانە بۆ فێربوونی زمانی کوردی لە ئوستانی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتوری عوسمانی و تەنانەت پێشنیازی کرد کە «زانستگەی ڕۆژهەڵاتی» لە وان دروست بکرێ. ئەم هەوڵانە جگە لە باوەڕمەندیی خوێندن بە زمانی دایکی، وەکوو بنەمایەک بۆ هوشیاریی نەتەوەیی ئیلهامی لێ وەرگیراوە و هەروەها لە ڕوانگە/پرۆژەی ئایینی شافیعیی ئیسلامی سوننەوە، وەکوو ئایینێکی نەتەوەیی کوردی سەیر کراوە. بەهەر حاڵ، لە کۆمارە تازە دامەزراوەکەی تورکیەدا، پرۆژە نەتەوەیی و سیاسییەکانی نۆرسی کتوپڕ ڕاگیرا. پاش سەرکوتی کردنی شۆڕشی شێخ سەعید لە ساڵی ١٩٢٥، نۆرسیش دوورخرایە بۆ ئوستانی ئیسپارتا؛ سالانی دواتر ئەو لە هەر چەشنە دەربڕینێک کە دەکرێ وەکوو چالاکییەکیی سیاسی لێکبدرێتەوە، چ وەک کەسایەتییەکی ئیسلامیی ئایینی، یان کەسایەتییەکی نەتەوەییی کورد، بە وردی خۆی دە بوارد. بەم شێوەیە، نەقشبەندیزم و بەتایبەتی لقی خالیدییەکەی گۆڕانکاریی بنەڕەتیی بە سەرداهات. ئەگەر چی لە تورکیای کۆماریدا تا ڕادەیەک شاراوەیە، بەڵام بوو بە هەوێن و قوتابخانەیەک کە بەشێکی زۆر لە کەسایەتییەکان و شۆڕشە گرینگە ئیسلامیەکانی تورکیە لە سەدەی بیستەمدا، خۆیان پێوە گرێدا.[٢٠] ئەو بەڵگە دێنێتەوە کە بە دڵنیاییەوە، ویژمانی نەقشبەندی، ڕەسم و ڕسوم، توانایی و کردەوە، شێوە و تۆڕەکانی ڕوانگەی ئیسلامییەکانی وەکوو سەعید نورەسی، فەتحوڵلا گولێن، نەجمەتین ئەربەکان، تورگوت ئوزال و ڕەجەب تەیب ئوردوغانی بیچم داوە، تەنانەت ئەگەر بەشێک لەم کەسانە لەوانەیە بە توندی دژی ئەوانی دیکە بن و بە هیچ شێوەیەک بە مانای وشە ناکرێ وەکوو پێڕەوی لە ڕەسم و دابی «سۆفی » لە قەڵەم بدرێن. کە واتە، بەر لە یاساغکردنی نەزمی سۆفییەکان لە لایەن کەماڵیستەکانەوە، نورەسی تەریقەتەکانی وەکوو پاشکەوتوو لە قەڵەم دابوو. سەرەڕای ئەمانە، زۆربەی نەقشبەندییە لێهاتووەکان بە ئاشکرا وشیاریی کوردییان لە خۆیان نیشان داوە، ئەگەرچی ئەوان بە شێوەی گشتی و تایبەتی، بێ پێچ و پەنا، یان تەناتەت بە ڕاشکاوی کورد نەبوون. وەکوو یەکێک لە لێکۆڵەرانی کورد، کە خۆشی هۆگرو هاوفیکری نەقشبەندییە، لەم دواییانەدا ڕایگەیاند، کە لە ڕاستییدا کوردستان «نەقشبەندیستانە».[٢١] بە دڵنیاییەوە لە کاتێکدا وەها گەنگەشەگەلێکی بەرفراوان زێدەڕۆیی تێدایە، بەڵام ئەمانە ئاماژەن بۆ ڕۆڵی لە بیرنەکراو و نواندنی هاوسۆزی بۆ بیروباوەڕی نەقشبەندی ، ئەگەرچی تەنانەت هەر بەوشێوەیە کە لە سەرەوە باس کرا، تەریقەتی نەقشبەندی چیدیکە وەکوو پێکهاتەیەکی ڕێکخراوەیی یان دامەزراوەیەک، هێزێکی سەرەکیی نییە چ لە ناو کۆمەڵگەی کوردی، چ لە تورکیە

یان هەر شوێنێکی دیکەدا.

سووریە و ئێراق، وڵاتانی تازە دامەزراوی عەرەبی بە کەمینەیەکی بنچینەی کوردەوە، لە چاو کۆماری تورکیە لە هەمبەر فۆرمە ئایینییە ڕێکخراوەکاندا زیاتر مودارایان دەکرد، ئەگەرچی لقە جیاوازەکانی حیزبی بەعس لە ساڵی ١٩٦٣ لە هەر دوو وڵاتدا بە دەسەڵات گەیشتن، و خۆیان بە سێکۆلار و سۆسیالیست دەزانی بەڵام هیچکامیان نەزمی سۆفییەکانیان بە نایاسایی لە قەڵەم نەدا. بە پێچەوانەی ئەجێندای ناسیۆنالیستیی عەرەب کە بە شێوەیەکی بەرفراوان بەریەککەوتنی لەگەڵ ئارمانەکانی کورددا هەبووە. لە ئێراقی بەعسییدا، عەرەبە سوننەکان کەمینە بوون و ئیخوان موسڵمین زۆر لاوازتربوو لە میسر و سووریە، ڕەنگە ئایین ڕۆڵ ببینێ لە ڕێکخستن و موبلیزەکردندا [بەسیج کردن]، بەڵام ئەم دەربڕینانە بە کەمیی هەڵگەڕاوەتەوە بۆ ڕوانگەیەکی ئایدۆلۆژی لە ڕووبەڕووبونەوەی نێوان شۆڕشی کورد وڕێژیمدا، کە بە شێوەیەکی گشتی لە خاڵ بە خاڵی ناسیۆنالیزمی سیکۆلاردا بەیان دەکرا، نەک لە وتەزای ئایینی یان فیرقەییدا. لە سووریە، ڕێژیمی بەعسی ئەسەد بە چڕی پشتی بەو عەلوییانە بەستبوو کە پێشینەیەکی لادێییان هەبوو، لە دەرئەنجامدا زۆربەی حەشیمەتی عەرەبی سوننە، بە تایبەتی لە شارەکانی وەکوو حەڵەب، حومس و حەما، لە پەراوێز خران؛ لەم شارانەدا، دژایەتیی لە گەڵ ڕێژیم لە ڕوانگەی سەلەفییەتەوە خاڵبەندی کرا و لە ڕێگەی گرووپەکانەوە بە تایبەتی گرینگترینیان ئیخوان موسڵمینەوە، بەیان دەکرا. لەم ڕووەوە، ڕێژیم ژمارەیەکی بەرچاو لەوکوردانەی کە گرێدراوی نەقشبەندی و دژبەری سەلەفییەت بوون، لە ڕێبەریی ئایینی میللیدا جێگیر کرد. ناسراوترین عولەما لە ناو ئەوانەی کە پێشینەیان کورد بوو، ئەحمەد کەفتارۆ، موفتیی باڵای سووریە بوو، تا کاتی مردنی لە ساڵی ٢٠٠٤دا، و ڕۆحانیی ڕیفۆرمخواز سەعید ڕەمەزان ئەلبووتی، کە بە وتەی بینەرانی لۆکاڵی، تا ئەو کاتەی کە لە مزگەوتی ئیمانی دێمشەق لە مارسی ٢٠١٣دا کوژرا، تەقریبەن شان بە شانی سەرۆککۆمار لە تەلەفزیۆندا دەردەکەوت. کەفتارۆ لە بنەماڵەیەکی سوننەتیی کورد لە حەی ئەکراد، لە ناوچەی ساڵحییەی دیمەشق لە دایک ببوو، بە پێچەوانەوە ئەلبووتی لە بنەماڵەیەکی فەقیری کورد بوو کە لە کاتی دامەزراندنی کۆماری نوێی تورکیە هەڵاتبوو. دامەزراوە ئایینییەکانیش هاوشێوەی شوناسی نەتەوەیی سەرکوت دەکران. ئەم دوو باوەڕمەندە بە ڕاشکاوی وەفاداریی خۆیان بۆ دەوڵەتی بەعس دەربڕێ و بە فەرمی نواندنی چالاکیی توندوتیژی ئیسلامییان ئیدانە کرد. بەم شێوەیە، کافتارۆ لە ئیدانەکردنی چالاکییەکانی ئیخوان موسلمیندا زۆر ڕاشکاو بوو، وەکوو کوشتاری بە کۆمەڵی سەربازەکانی ئەرتەش لە حەڵەب لە ساڵی ١٩٧٩ و شۆڕشی ١٩٨٢ لە حەمادا، هەروەها ئەلبوتیش شۆڕشی فیرقەی بەربڵاوی ئیسلامییەکانی لە دژی ڕێژیمی بەشار ئەسەد لە ساڵی ٢٠١١دا ئیدانە کرد. هەروەها ئەوان پێکەوە پاڵیان بە بازنەی نەقشبەندییەوەدا و بەشێک لە دیسکۆرسی دژە سەلەفییەتیان- کە لەو سەردەمە سونەتییەدا، دوبارە بەرهەم دەهاتنەوە- پێناسە کردەوە، لەم ڕووەوە، ئەلبووتی ڕەدکردنەوەی سەلەفیزم لە ژێر باندۆری نەقشبەندی بە ناوی نیشانی ئەل موحەممەدابیە، بڵاو کردەوە.[٢٢]

لە بارودۆخی ئێستای تورکیەدا، جیاوازی لە نێوان ئیلهامەکانی نەقشبەندی و تەیفەکانی سەلەفییەت لە ئیسلامدا داپۆشراوە و سەرەڕای جیاوازی لە گەڵ نەتەوە یان نەتەوەگەرایی لە نێوان تورکەکان و عەرەبەکاندا، ڕوانگە و ڕەفتارە نگەتیڤەکانی قەومی تورک و کورد دەربارەی عەرەبەکانی،

بەهێزتر کردووە. کەواتە بەم شێوەیە، ڕوانگە و بیروباوەڕەکانی نەقشبەندی لە ناو کوردەکان لە تورکیە، سووریە و ئێراقدا زیندووە، هەر چەند لە ڕووی ڕێکخستنی ڕێکخراوەیی و پەرەپێدانەوە ڕێچکەی جیاوازی گرتووەبەر. ڕوونە، دەوڵەت نەتەوەی مودێرن، لیبراوانە هەر دوو ئایینی ڕێکخراو و تاکەکەسی، پەرە و شکڵ پێدەدات.

لە دەیەی ١٩٨٠ بەملاوە: سەرهەڵدان و لاوازبوونی سەلەفی ـ جیهادیزمی کوردی

تەنیا لە دەیەی ١٩٨٠ی زایینیدا بیرۆکەکانی سەلەفییەت، فۆرمە ئیلهامبەخشەکانی لە سەلەفییەتی ئیسلامی سیاسیدا، بایەخێکی زۆری لە ناو کوردەکان بە تایبەت لە ئێراقدا بە دەست هێنا، بەڵام تەنانەت ئێستا ئەوانیش لە پەراوێزدان. سەرچاوەی ئەم گەشە کردنە، جارێکی دیکە جیاوازە لە نێوان تورکیە و ئێراقدا. بە بێ ئاماژەکردن بە سووریە و ئێران کە هەنووکەش تا ڕادەیەک ناڕوونن. کەواتە، بە شێوەیەکی گشتی پێدەچێ نموونەی شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران و بەڵێنی دان بۆ پیادەکردنی فۆرمێکی شۆڕشگێڕانە و پێشکەوتنخوازانەتر لە ئیسلام وەکوو هاندەرێک؛ لە لایەن جیهادییەکانی ئەفغانستانەوە کە سۆڤیەت داگیری کردبوو، بە ڕێبەریی سوننە یاغییەکان و تۆڕەکانی ئیخوان موسلمینی میسر و جەماعەتی ئیسلامی و جەماعەتی عولەمای ئیسلامی و شۆڕشی سوننەکان دژی ڕێژیمی بەشار ئەسەد لە سووریە لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٧٠ و سەرەتای دەیەی ١٩٨٠بەپشتیوانیی پاکستان بێ. هەڵبەت ناکرێ گریمانەی ئەوە بکرێ کە جەوهەری سەلەفی ـ جیهادی یان پێوەندییەکانی ئەم فۆرمە نوێیانەی چالاکییە ئایینی و سیاسییەکانی کورد لە چ دایە. لە بارەی چۆنیەتی وجەوهەری گرێدراو بە بزوتنەوەی بەربڵاوی سەلەفی — جیهادییەوە کە لە دەیەی ١٩٨٠ سەری هەڵداوە، هەنووکەش شتێکی ئەوتۆ لە بەردەستدا نییە.[٢٣]

چالاکیی ئیسلامی لە ناو کوردەکاندا لە تورکیە بە شێوەیەکی ڕوون پەرەی گرت، پێدەچێ لە بواری نەتەوەییەوە، هەر لە بنەڕەتەوە لەو سەردەمەدا بیچمی گرتبێ. زۆرێەک، ئەگەرچی نە بە تێکرایی، لەم گرووپە ئیسلامیانە ئاشتیخواز بوون: لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٠ بەم لاوە، ژمارەیەک ڕێکخراوی ناسیۆنالیستی نەقشبەندیی کورد، و بە شێوەی تایبەتی نۆرچوو پێشینەیەکیان هەبوو، لە هەمووی گرینگتر چاپەمەنیی نەوبەهار، کە ساڵانێک جگە لە بەرهەمهێنانی گۆڤارێک، لیستێکی بەرچاو لە کتێبی کوردیی چاپ و بڵاو دەکردەوە، کە لە ناویاندا وەرگێڕانی کوردیی بەرهەمەکانی سەعید نۆرسی زۆر بەرچاو بوو.

بەرجەستەترین و توندوتیژترین فۆرمی ئیسلامی سیاسی لە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٧٠ لە باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیە، لە فۆرمی حیزبوڵڵای کوردییدا سەری هەڵدا. سەرچاوەی ئەم سەرهەڵدانە لە بازنەی دەوروبەری ژمارەیەک لە کتێبفرۆشییەکانی ئیسلامییەکان، بە تایبەتی لە ئوستانی باتمان بوو. دواتر بە سەر لقی جیاوازدا دابەش بوون. بە درێژایی دەیەی ١٩٨٠، حوسەین ڤێلیئۆلو، یەکێک لە سەرکردەکانیان (١٩٥٢- ٢٠٠٠) وەکوو بەهێزترین کەس دەرکەوت. ئەگەرچی ناوەکە ئاماژەیە بۆ ئەویتر، ئەم گرووپە هیچ پێوەندییەکی بە حیزبوڵڵای لوبنانی (پشت ئەستووربە شیعە و ئێران) لە گەڵ نییە. بە پێچەوانەوە، ڤێلیئۆلو و هاوقەتارە چالاکەکانی دەستیان دایە نووسینی وتارگەلێک دەربارەی شۆڕشی ئیسلامی هاوشێوەی نووسەرانی ناڕووحانی وەک سەید قوتب و عەلی شەریعتمەداری و ئیلهامیان لە شۆڕشی

ئیســـلامی لە ئێران، خۆراگریـــی ئەفغانەکان لە هەمبەر هێرشـــی ســـۆڤیەت و شۆڕشـــی ئیخوان موسلمین لە سووریە وەرگرت، کە لە ڕاپەڕینی ١٩٨٢ی حەمادا گەیشتە لووتکەی خۆی.

دورون ســـورو، ڕەخنەی لە لێکدانەوە و شی کردنەوەکانی پێشوو دەربارەی حیزبوڵڵای کـــوردی، بە هۆکاری هەبوونـــی پێوەندی لە نێوان حیزبوڵڵای کوردی وئیخوان موسلمین، یان سەلەفیگەریی نێونەتەوەیی، گرتبوو. ئەو لە سەر ئەو بڕوایە کە وەها پێوەندیگەلێک لە جیاتی ئەوەی گریمانە بگرێ، دەبێ نیشـــان بـــدرێ. هیچ بەڵگەیەک لە بەردەســـتدا نییە کە ڕادیکاڵ بوونی ڤیلێلوو بە شـــێوەی ژێر بە ژێر، پێوەندی بە بازنەی مەدرەســـەکان یان تۆڕەکانی نەقشـــبەندییەوە، نیشان بدات. بە پێچەوانەوە، پێدەچـــێ ڕادیکاڵ بوونی ئەو لە کاتێکدا کە لـــە کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٧٠ لە ئانکارا، هاوکات لەگەڵ ڕێبەری داهاتووی پەکەکە عەبوڵڵا ئۆجەلان، خوێندکاری زانستی سیاســـی بوو، ڕووی دابێ. ئەمـــە لەوانەیە بە ڕێکـــەوت نەبێ: لـــە کۆتاییەکانـــی دەیەی ١٩٧٠ لـــە تورکیە، ئەوە فەزای ســـێکۆلاری زانســـتگەکان و خوێندکارانی ڕادیکاڵ بوون، کـــە زیاتر لە هەر فۆرمێکی ڕێکخراوەیی ـ چ بگات بە سیاسی بوونی ـ ئایینیان بیچم دەدا، کە فۆرمە جیاوازەکانی چالاکیی نیزامی یان توندوتیژیی لە خـــۆ دەگرت. ئەمە بەم مانایە نییە کە چالاکییە سیاسییەکان لەو قۆناخەدا بە تەواوی سێکۆلار بوون: لە بواری جیاوازدا، ناکۆکیـــی لـــە نێـــوان ڕاســـت و چەپەکاندا هەبوو، یان جیاوازی لە نێوان موســـولمان و عیلمانییـــەکان، یان لە نێوان ســـوننەکان و عەلەوییەکان لە ئارادابوو. سەرەڕای ئەمانە بە شێوەیەکی گشتی، ئەم ناکۆکی و دژایەتییانە لە دەســـتەواژە و دوکتورینی مارکســـیزمی ســـێکۆلار و ناسیۆنالیزمەوە سەرچاوە دەگرێ تاکـــوو ئیســـلامی بەسیاســـی کـــراو. تاکوو سەرەتای دەیەی ١٩٩٠، حیزبوڵڵای کوردی، نەتەنیـــا دەســـکەوتێکی ئەوتۆی بە دەســـت نەهێنا، لە ڕاستییدا ڕیسواییییەکەی لە ١٩٩١ بە دەســـپێکردنی کەمپینگێک بە مەبەستی تیرۆری چالاکانی پەکەکە و ڕۆژنامەوانەکانی ڕۆژنامەی ئوزگورگوندم، دەســـتی پێکرد. پرۆ پەکەکەیەکان، ئەم ڕێکخراوەیان بە شـــێوەی نهێنیی بـــە حیزبی کۆنترا (وەکـــوو گرووپی مەرگ کە لە لایەن دەزگای ئەمنی تورکیەوە پێکهاتبوو)، ناو دەبرد و ڕەد دەکردەوە؛ بەڵام پێدەچێ ئەمە شـــتێکی لە ڕادەبەدەر ساکار بـــێ.[٢٤] لـــە کۆتاییەکانی دەیـــەی ١٩٩٠، حیزبوڵڵای کورد، زۆربەی چالاکییەکانی خۆی ڕاگرتبوو، کە هۆکارەکەی بەشـــێکی چەندین هەڵمەت یان دەسگیرکردنی ئەندامەکانی بوو، لە ســـاڵی ٢٠٠٠، ڕێبەرەکەیـــان ولی ئوغلوو لـــە لایەن پۆلیســـی ئیســـتانبووڵەوە تەقەی لێ کرا. بەم شـــێوەیە، پاش ســـاڵی ٢٠٠٤، بارودۆخێکی بە تـــەواوی جیاواز هاتە ئاراوە، لە ژێر ڕۆشنایی ڕوانگە نوێیە سیاسییەکەی ئاکپارتـــی [حیزبی گەشـــە و دادپەروەری] نیزیک بوونەوە لـــە یەکیەتیی ئورووپا هاتە ئاراوە، پاشـــان ئەوەی کـــە ئاکپارتی وەکوو» کرانەوەی کوردەکان» نـــاوی برد، ئەگەرچی هێشتا نارروونە، بەڵام دەرفەتێکی بێ وێنە بوو کە کوردەکان لەو ڕێگەیـــەوە، خۆیان بەیان بکەن. لە ســـاڵی ٢٠٠٨ بـــەم لاوە، چالاکانی حیزبوڵڵای کوردی داگرو هەیبر بە شـــێوەی هەفتانە بلاو دەکەنەوە.

لەم بارودۆخە نوێیەدا بە ئاشکرا ئیسلامیش فەزایەکی کراوەتری بە نیسبەت حکوومەتی پێشووی کەمالیستییەوە پێ برا و حیزبوڵڵای کوردییش ســـەرلەنوێ سەری هەڵداوە، بەڵام هەوڵەکانـــی ئەمجارەیان لە جیاتی پەنا بردن بـــۆ توندوتیـــژی، لە ڕێگـــەی ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگـــەی مەدەنییـــەوە ئەنجـــام دەدەا. چالاکانی سەر بە حیزبوڵڵای کورد، دەستیان دایە ڕێکخستنی بەربڵاوی خەڵک لە بۆنەکان،

بۆ وێنە بۆنەی ڕۆژی لە دایکبوونی پێغەمبەر، هەروەها پەیوەست بوون بە خۆپیشاندانی نارەزایەتییەکان لە دژی ئەو کاریکاتێرە دانمارکییانە کە لە ساڵی ٢٠٠٦دا دورست کران وبە پێی ڕاپۆرتەکان دەگوترێ نێزیکی نیو میلیۆن خەڵکی لە خۆ گرت؛ یان لە دژی گۆڤاری تەنزی فەرانسەوی، چارلی ئێبدۆ لە ژانویەی ٢٠١٥، کە نێزیکی سەد هەزار نەفەر بەشدارییان تێدا کرد. بە هەر حاڵ، ئەم خۆپێشاندانە بەرفراوان و گشتییانە، هیچکات نەگوازرانەوە بۆ بارودۆخی هەڵبژاردنەکان؛ لە کۆتاییەکانی ساڵی ٢٠١٢دا پارتێکی سیاسی بە ناوی پارتی ئازادیی داوا دامەزرا، بەڵام لە هەڵبژاردنی گشتیی ژوئەنی ٢٠١٥، ئەم پارتە لە نۆ ئوستانی (زۆرینە کورد) ٦٣٤٩٣ دەنگی بەدەستهێنا. لە هەلبژاردنی نوێی نوامبری هەمان ساڵدا، تەنانەت هەر بەشدارییان نەکردەوە.[٢٥] ساڵی ٢٠١٤ زیادبوونی ناکۆکیی جدی ناوخۆیی کوردەکانمان، لە تورکیە بینی. ئەگەرچی خۆیان دەرگیری کردەوەی توندوتیژی نەبوون، پشتیوانانی هوداپار بە ئاشکرا هاودەردییان لەگەڵ «دوەڵەتی ئیسلامی»[داعش] کە شەڕکەرەکانیان ئەو کاتە شاری کۆبانییان گەمارۆ دابوو، دەردەبڕی. لە مانگی ئوکتۆبەر، بە هۆی بارودۆخی نالەباری کۆبانییەوە، دەرگیریی جددی لە نێوان لایەنگرانی وەجۆش هاتووی پەکەکە و هوداپار ڕوویدا؛ بە واتایەکی دیکە، لایەنگرانی پەکەکە هێرشەکانیان بۆ سەر بنکەکانی هوداپار دەست پێکرد، کە لانیکەم بووە هۆی کوژرانی ٣٥ کورد کە زۆربەیان ئیسلامی بوون. بە تایبەتی، شاری جزیرە شاهیدی بەردەوامی چەرخەی توندو تیژی و کوشتنی زۆریەک لە چالاکان بوو.[٢٦] دەرفەتەکان بۆ نواندنی چالاکیی توندوتیژیی ئیسلامییەکان لە تورکیە، تەنیا بە وەرێخستنەوەی شەڕ لە دراوسێیەتیی سووریەدا قورستردەبووە. ئەگەرچی وێرای هاوخەمی بۆ گرووپە سەلەفی-جیهادییەکان و ڕەنگە هەروەها هەبوونی هێندێک پێوەندی، بە شێوەیەکی گشتی، پێدەچێ کە ئیسلامییە کوردەکان لە تورکیە، ڕێڕەوی خۆیان درێژە پێدابێ. بەم شێوەیە، بە ڕادەیەکی بەرچاو، جگە لە ڕاپۆرتەکان کە ئاماژە بە پێوەندیی نێوان دەوڵەتی تورکیە و بە ئیستلاح دەوڵەتی ئیسلامی(داعش) دەکەن، بەڵکوو هەروەها باس لە ناوەندە خۆجێیەکانی داعش یان چالاکانی پڕۆ داعش لە چەندین شاری باشووری ڕۆژهەڵاتی تورکیە و گرینگتر لە هەمووان غازی عەنتاب دەکرێ.[٢٧]

پێوەندیی سەلەفی ـ جیهادییەکان لەگەڵ گرووپە چالاکە ئیسلامییەکان کە لە دەیەی ١٩٨٠ و ١٩٩٠ لە کوردستانی ئێراقدا سەریان هەڵدا بە تەواوی ڕوونە. بە درێژاییی دەیەی ١٩٩٠، بەرچاوترینی ئەم گرووپانە، بزووتنەوەی ئیسلامی لە کوردستانی ئێراق بوو کە مەلا عوسمان عەبدولعزیز ڕێبەریی دەکرد. بە پێی ڕاپۆرتەکان، مەلا عوسمان لە کاتی خوێندن لە زانستگەی ئەلئەزهەر لە قاهیرە، پەیوەست دەبێ بە ئیخوان موسلمینەوە؛ ئەو هەروەها پێوەندی لەگەڵ جەماعەتی ئیسلامیی پاکستان و موجاهیدینی ئەفغانستان و بەتایبەتی بورهانەدینی ڕەبانییدا، هەبووە. وتە بێژێکی بزوتنەوەی ئیسلامی، ئیدیعا دەکات کە ئەگەرچی مەلا عوسمان بیرۆباوەڕی خۆی پەرەپێداوە، بەڵام ئەو نێزیکایەتیشی هەبووە لە گەڵ ڕوانگەی گرووپە سەلەفی-جیهادییەکانی دیکەشدا.[٢٨]

پاش مەرگی مەلا عوسمان لە ساڵی ١٩٩٩، بزووتنەوەی ئیسلامی بوون بە چەند دەستەوە. بێگومان ناسراوترین یان ناوزڕاوترین ڕێبەرانی نوێ، نەجمەدین فەرەج (بە ناوی خوازراوی مەلا کرێکار) بوو کە پێوەندیی لەگەڵ مەکتەبی عەبدوڵڵا عەزەم ئەلخادیمات لە پیشاوەر و هەروەها بە پێی ڕاپۆرتەکان، لەگەڵ ئوسامە بن لادەنیش لە

پێوەندیدابووە. ئەو لە ساڵی ٢٠٠١ گرووپێکی نوێی بە ناوی جوندولئیسلام پێکهێنا کە لە ئەنجامدا لە گەڵ گرووپە جیهادییەکی دیکە بە ناوی ئەنسارولئیسلام کرانە یەک، ئەمەی دوایە تووشی ڕووبەڕووبوونەوەی خوێناوی بوون لە گەڵ هێزکانی یەکیەتیی نیشتمانیی کوردستاندا. لە کاتی هێرشەکەی ١١ی سێپتامبەر لە ئامریکا، یەکیەتیی نیشتمانیی کوردستان، توانی قەناعەت بە ژمارەیەک هێزی نیزامی لە ڕۆژئاوا بێنێ کە ئەنسار، ئەڵقەی شاراوەی نێوان سەددام حوسێن و ئوسامە بن لادنی پێکهێناوە؛ لە ئاکامدا، مەکۆی ئەنسار کە لە ناوچەی سنووری نێوان ئێران و ئێراق لە نیزیکی هەڵەبجە بوو، بە یارمەتیی هێزی هەوایی ئامریکا لە بەهاری ٢٠٠٣دا لە ناو بران. لە سێپتامبەری ٢٠٠٢، کرێکار، وەکووپەنابەرێک لە نۆرویژ بوو، لە کاتی هاتوچۆ لە فرۆکەخانەی ئەمستردام دەستگیر کرا، ئەو خۆی دەدزیەوە لەو ئیتهامانەی کە ئامریکا وەپاڵی دەدا و گەڕاوە بۆ نۆرویژ، شوێنێک کە لە ئەنجامدا دادگایی کرا و ماوەی چەندین ساڵ زیندانی بە تاوانی هەڕەشەی کوشتن لە دژی سیاسەتوانانی خۆجێیی نۆرویژ و چالاکانی سێکۆلاری کورد، بۆ برایەوە.[٢٩]

بەم شێوەیە، لە درێژماوەدا، دوای کرێکار تەنیا عەلی باپیر، ئەندامێکی دیکەی هەمان بازنە ماوەتەوە کە بتوانێ ڕۆلێکی بچووک لە سیاسەتی کوردستاندا بگێڕێ. ئەو خەڵکی ڕانیەیە، شوێنێک کە هێشتاش پێگەیەکی بەهێزی تێیدا هەیە. باپیر پاش جیابوونەوەی لە بزوتنەوەی ئیسلامی، کۆمەڵی ئیسلامیی دامەزراند. وەکوو بەشێکی ئۆپراسیۆنەکان لە دژی ئەنسارولئیسلام، باپیر لە ساڵی ٢٠٠٣ لە لایەن هێزەکانی ئامریکاوە دەستگیر و زیندانی کرا، بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٥ ئازاد کرا؛ بە لەبەرچاوگرتنی وتەکانی خۆی، ئەو لە بەندیخانەدا توانی ژمارەیەک لە بەندییە بەعسییەکان بگۆڕێ.[٣٠] لەو کاتەوە، کۆمەڵی ئیسلامی لە جیاتی کردەوەی چەکدارانە دەرگیری هەڵبژاردنی سیاسییە، بە مەبەستی دورست کردنی لیستێکی هاوبەش لە گەڵ پارتەکانی دیکە، وەکوو یەکگرتووی ئیسلامی و پارتی سۆسیالیستی حەمەی حاجی مەحموودا. لە سەرەتای ساڵی ٢٠١٥وە، کۆمەڵی ئیسلامی شەش کورسیی پارلمانی هەیە.

کۆبەند

لە سەدەی بیست و یەکەمدا، لەوانەیە تەریقەتی قادری و نەقشبەندی چیدیکە بەشێکی بەرچاو لە خەڵک موبیلیزە [بەسیج کردن] نەکەن؛ بەڵام ئاخێو(گفتمان)، تێڕوانینەکان، کردەوە و فۆرمەکانی ڕێکخستنی سەرچاوە گرتوو لە نەقشبەندی، درێژەی دەبێ لە پێکهێنانی هەست و زەینی ئیسلامی و ئیسلام لە نێو تورکەکان، کوردەکان و ئەوانی دیکەشدا. بەم شێوەیە، ئەوان چالشێکی سەرنجراکێشیان ڕووبەڕووی ژمارەیەک هۆکار کردووەتەوە کە هەنووکە کاریگەریی لە سەر فەندەمێنتالیزمی موسوڵمانان هەیە. بۆ وێنە، لێکۆڵەری بەناوبانگی فەرانسەوی، ئۆلیڤێر ڕۆی، بەڵگە دەخاتە ڕوو کە ئیسلامی سیاسی، وەکوو پرۆژەیەکی شۆڕشگێرانە بۆ دروست کردنی دەوڵەتێکی ئیسلامی دەخرێتە ڕوو، کە لە سەرەتای دەیەی ١٩٩٠دا شکستی هێنابوو، بەم پێیە، ئەوەیکە ئەو بە « فەندەمێنتالیزمی نوێ» ناوی دەبات، یان هەوڵدان بۆ بە ئیسلامکردنی کۆمەڵگە، وەکوو هەمیشە بەهێز بووە. بە تایبەتی ڕۆی، دەربارەی ئەم شکستە بەڵگە دەخاتە ڕوو کە شۆڕشە ئیسلامیەکان (چ لە ناو کۆماری ئیسلامیی ئێران یان لە میسری پاش موبارەک)، چوونەتە قۆناخی «پۆست ئیسلامیزمەوە» کە لەودا چالاکانی ئیسلامی (نە لیبراڵ ـ سێکۆلارەکان) دیاری دەکەن کە چ بیاڤ یان

فەزایەکی سیاسیی دیاریکراو، بوونی هەبێ یان نا و نابێ لە ژێر ڕۆشنایی و ڕێوشوێنی ئاییندا ئاراستە بکرێ. ڕۆی، لە دوایین کاریدا بەڵگە دێنێتەوە کە لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمدا، ئیسلامێکی نوێی جیهانی سەری هەڵداوە کە بشێوی، دژە کلتوری و سڕینەوەی لێ کەوتووەتەوە: لە خەباتێکی سیاسیی بەرتەسک لە ڕووی جوغرافیاییەوە بۆ کۆنترۆڵ کردنی دەوڵەتێکی دیاریکراو، گۆڕاوە بۆ خەباتێکی ئەخلاقیی جیهانی و بێ کۆتایی لە نیوان خێر و شەڕدا. لەم ئانالیزەدا، ئەلقاعیدە تاکە توندڕەوترین و بەرچاوترین نوێنگەی ئەم دیاردە بەرفراوانەیە.[٣١] ڕۆی، بەڵگەی زیاتر دەخاتە ڕوو و سەلەفیزم لە سەدەی بیست و یەکەمدا بە بەربژێرێکی شیاو بۆ وەها ئیسلامێکی جیهانی دەزانێ ، بە ڕەد کردنەوەی ئاداب و ڕسوومی لۆکاڵی لە فۆرمەکانی جیهادییدا (جەهل یان نەزانی) یان بەرپرسیاریەتی (پەرەستنی بت)دا. کە فۆرمێک لە فەرهەنگسازی لە دین پەرە پێدەدا، کە لە هەموو سەرچاوە کلتورییەکان پاک کراوەتەوە و ئەمەش بە تایبەتی بۆ وەخۆ گرتن لە کۆمەڵگەی دیکەدا سەرنجراکێشە.

تێزەکانی ڕۆی، هەر بەم شێوەیە کە هەن گرینگ و جێی ـ تێرامانن، بەڵام لە کاتی ڕووبەڕووبوونەوە لە گەڵ ماناکانی هاوچەرخی ئیسلام لە ناو کوردەکاندا ، لە گەڵ ژمارەیەک کێشەی بنەڕەتی بەرەڕوو دەبێتەوە. لە سەرەتاوە، ئیسلامییە تورک و کوردەکان، جەوهەری جیاوازی نەقشبەندییان پشتگوێ دەخست؛ بێگومان ڕێکخستنەکانی وەکوو بزووتنەوەی نۆرچوو و گولەن درێژ کراوەی نەقشبەندین و لە هێندێک بواردا ڕاشکاوانە ڕوانگەیەکی دژە سەلەفییان هەیە. سەرەڕای ئەمانە، جیاوازیی شیکاریی ڕوون لە نێوان ئیسلامی سیاسی و فەندەمێنتالیزمی نوێدا، کەم کردنەوەی ڕۆڵی دەوڵەت و کۆمەڵگەی بە ئامانج گرتووە یان جیاوازیی بەرچاوی پێوەندیی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگەی پشتگوێ خستووە، تەنانەت لە نێوان وڵاتانی دراوسێی وەکوو تورکیە و ئێراق (کە دەبێ وێڕای یەک ئاماژەیان پێ بکرێ، سەر بە هەمان فەرمانڕەواییی عوسمانیی سەدەیەک لە مەوبەرن). سەرەڕای ئەمانە، جگە لە ڕێڕەوە دیاریکراوەکانی ئیسلام و ئیسلامیزم لەم وڵاتانە، و پێوەندیی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگە، دینامیکە جیاوازەکانی نەقشبەندی ـ سەلەفی دەخاتە ڕوو.[٣٢]

لە ئەنجامدا دەوڵەتی ئیسلامی لە ئێراق و سووریە،(داعش)، پاش ٢٠١١ وەها وێرانییەیەکی ئەنجامدا، کە لەگەڵ وێنەی ئیسلامێکی جیهانیی پەرچەکردار و دەوردراودا کە لە بنەڕەتەوە، نهیلیستە یەک ناگرێتەوە. یەکەم، هەر بەو شێوەیە کە ناوەکەی دەریدەخات، دەرگیری پرۆژەی سیاسیی دامەزراندنی دەوڵەتە. دووهەم، سەرەڕای ئەوە کە ڕیتۆریکی خۆیان لە سەر بنەمای خەبات بۆ فەرمانڕەوایی لە سەرتاسەری جیهانی ئیسلامی ڕاستەقینە داناوە، لە ڕاستییدا قەڵەمڕەوی سەرەکیی داعش ناوچەیەکی جوگرافیی بە تەواوی دیاریکراوە: بەشێکی بەرفراوانی ناوچەی عەرەبی سوننە نشین لە نیمچە دوورگەی عەرەبی و بە تایبەتی باکووری بین ئەلنەهرین، لە خۆدەگرێ؛ کە بە هۆی بۆشاییی دەسەڵات یان بارودۆخی بەهێزی بەرگری لە دژی دەوڵەت، کەوتە دەست داعش. لە ڕاستییدا ژمارەیەک لە گرووپە جیهادییەکان لە ناو ئەوانی دیکەدا لە لیبی و بیابانی سینا بەڵێنیان داوە کە وەفادار بن بە داعش، کە پێناچێ ئەمە لە ڕووی ناوەندی ڕێکخستن و هاوکارییەوە زۆر مانادار بێ بۆ داعش . سێهەم، سەرەڕای ڕیتۆریکی جیهانگەرایانەی دامەزراندنی خەلافەت بۆ هەموو ئۆمەت، یان کۆمەڵگەی دینداران، داعش بە بەرفراوانی لە ناو عەرەبە سوننەکاندا تەنیوەتەوە، دەنا بە شێوەیەکی

گشتی لە گەڵ خەمساردی یان تەنانەت ڕەقەبەریی گرووپە قەومییەکانی دیکە ـ چ بگا بە فیرقە گەرایی ـ بەرەورووییە. ئامار و داتای پێشکەش کراو لە لایەن سەنتەری لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەیی بۆ ڕادیکالیزە بوون لە سەرەتای ساڵی ٢٠١٥ دەریدەخات کە بە گشتی زیاتر لە بیست هەزار چەکداری، لە سەرتاسەری جیهانی عەرەبی لە خۆ گرتووە. تەنیا ٢٥٠٠ موجاهیدی زیاتر بە بەراورد لە گەڵ هەموو وڵاتانی ڕۆژئاوایی و ئورووپای ناوەندی لە عەرەبستانەوە هاتوون.[٣٣] کە واتە، ئەم ئامارانە نیشان دەدات کە نابێ غافڵ بین لە زێدە گوتنی تایبەتمەندی یان جەوهەری گەردونیی موبیلیزەکردن و وەرگرتنی هێزی چەکداری نوێی داعش. پێویست ناکات کە ئەم جیهانیبوونە وەکوو کێشمەکێشێک لە ڕووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە بە شتێکی نوێ لە قەڵەم بدرێ. ژمارەی پێوانەیی نێزیکەی بیست هەزار چەکداری بیانی کە تەنیا برێک زیاترە لەو ژمارە پێوانەییەی موجاهدینی بیانی لە شەڕی ئەفغانستان لە دەیەی ١٩٨٠دا، و بە ڕادەیەکی بەرچاو کەمترە لە ژمارەی چەکدارە بیانییەکان کە تەسور دەکرێ لە شەڕی ناوخۆیی ئیسپانیادا شەڕیان کردبێ، (بە گشتی نێزیکەی ٤٠٠٠٠ کەس مەزندە دەکرێ، لە ڕاستییدا ئەگەرچی هەموو کاتێک زیاتر لە ٢٠٠٠٠ کەس دەرگیری ئەم کێشمەکێشە بوون).[٣٤] بەڵام گرینگتر لە هەمووی، ئامارەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی نێونەتەوەیی بۆ ڕادیکالیزە بوون، بە شێوەیەکی سیستماتیک بە لارێدابەرە، ئەوان چەکدارانی لۆکاڵی لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی داعش لە سووریە و ئێراق دێننە دەرەوە، کە ئیمکانی زۆرە، زۆربەی هەر زۆری ئامار و زانیارییەکانی داعش، بەم شێوەیە کۆ بکرێتەوە. بە واتایەکی دیکە، سەرەڕای هەموو نیشانەکان، داعش لە بنەڕەتدا هەیمەنەی لە ناو عەرەبە سوننەکان، بەتایبەتی لە ئێراق و سووریە چەسپاندوە.[٣٥] سەرەڕای دەربڕینی هاوخەمیی ئاشکرای هێندێک مەحفەلی ئیسلامی بۆ داعش (بە مانای کەڵەکە بوونی بەڵگەی پشتیوانیی ڕاستەوخۆی دەوڵەتی تورکیە نییە)، لە ڕاستیدا ژمارەی ئەو تورکانە کە پەیوەست بوون بە داعشەوە، ڕێژەیەکی کەمە. هەر بەم پێیە، پێدەچێ تەنیا ڕێژەیەکی زۆر کەم لە کوردەکان لە ئێراق، تورکیە، سووریە و ئێران پەیوەست بووبن بە داعشەوە. دەربارەی هۆکارە تایبەتییەکانی ئەوان زانیارییەکی ئەوتۆ لە بەر دەستدا نییە، بەڵام پێدەچێ جیهادییە کوردەکانی ئێراق لە بنەڕەتەوە لە ناوچەی هەڵەبجە، کە بە سەرچاوەی چالاکیی ئیسلامییەکان ناسراوە، کەیف خۆش بن، ناوچەیەک کە زۆربەی خەڵکەکەی لە ڕێبەرانی سێکۆلاری کورد هیوابڕاو یان دوورە پەرێز بوون. پیدەچێ شەڕکەرە داعشییەکانی کورد لە تورکیە بە زۆری لە ناوچەی باتمانەوە هاتبن، هەر بەمشێوە ناوچەیەک بە پێشینەیەکی دێرینی چالاکیی ئیسلامییەوە.

بە واتایەکی دیکە، سەرەڕای ڕیتۆریکی گەردوونیی ئیسلامی و دژە ڕۆژئاوایی (یان، کەسێک کەڵکەڵەیەتی بڵێ، ناوبانگی هەبێ) وێڕای بە خۆنازین بۆ باتڵ کردنەوەی ڕێکەوتننامەی سایکس ـ پیکۆ، داعش مەترسییە فیرقەیی، قەومی و نەتەوەییە باوەکانی سەرلەنوێ بەرهەمهێناوە. لەو پەڕی سادەییدا، دەکرێ بڵێین کە کێشمەکێشی پرۆپاگاندەیی لە لایەن هەموو لایەنەکانی شەڕەکەوە ئەنجام دراوە، دەکرێ تێگەیشتن و زاڵ بوونی بەرانبەرەکەش ببینی و جیاوازییە باوەکان لە نێوان کوردەکان و عەرەبەکان، موسوڵمانان و مەسیحی، شیعە و سوننە، ئۆرتۆدۆکس و بێ باوەڕەکان و لە نێوان فۆرمەکانی ئیلهام گرتوو لە نەقشبەندی و سەلەفیگەرایی لە ئیسلامی سوننەدا، بخرێتە ڕوو. بەدەر لەمە، وێنەی پرۆپاگەندەی

پێوەندیداربە ژنە گریلاکانی کورد لە لایەکەوە و بازاڕ و فەرمانەکانی داعش بۆ کۆیلە کردنی ژنان لـــە لایەکی دیکـــەوە، هەردووکیان بە شێوەی هاوسان و بە شەوقەوە لە میدیاکانی جیهاندا بەرهەمدەهێنرێنەوە، ئەمەش نیشان دەدات کە جیندەر و سێکســـچواڵێتی تا چ ڕادەیەک لـــە ڕووبەڕووبونەوە بەردەوامەکاندا، بە ئامراز کراون.[٣٦]

*. Michiel Leezenberg, «Religion Among the Kurds: Between Naqshbandi Sufism and IS Salafism.» In The Kurdish Question Revisited, Edited by Gareth Stansfield and Mohammed Shareef, 33-46 (Oxford: Oxford University Press, 2017).

سەرچاوەکان

1. for a recent collection of papers on these various groups, including Christian ones, see Khanna Omarkhali (ed.), Religious Minorities in Kurdistan (Berlin: De Gruyter, 2014). On the Yazidis, see e.g. Nelida fuccaro, Te Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq (london: I. B. Tauris, 1999); Christine allison, Te Yezidi Oral Tradition in Iraqi Kurdistan (london: Curzon, 2001); Philip Kreyenbroek, Yezidism: Its Background, Observances, and Textual Tradition (lewiston, NY: Edwin Mellen, 1995); Birgül açıkyıldız, Te Yezidis (london: I. B. Tauris, 2010). On the ahl-e Haqq, next to the classical studies by Minorsky, see e.g. Nuri Yasin al-Hirzani, al-kake'iyye: Dirasa anthrubulujiyya li'l-haya al-'ijtima'iyya (Erbil, 2007). On the (Kurdish) alevis, see for example the papers collected in Paul White and Joost Jongerden (eds), Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview (leiden: Brill, 2003). On the Shabak, see amal Vinogradov, "Ethnicity, cultural discontinuity, and power brokers in Northern Iraq: Te case of the Shabak," American Ethnologist 1 (1974) pp. 207-18; Michiel leezenberg, "Between assimilation and Deportation: History of the Shabak and the Kakais in Northern Iraq," in B. Kellner-Heinkele and K. Kehl-Bodrogi (eds), Syncretistic Religious Communities in the Near East (leiden: Brill, 1997).
2. for a notable exception, see for example Martin van Bruinessen and Joyce Blau (eds), "Islam des Kurdes," Les annales de l'autre Islam 5 (Paris: INalCO, 1998). See also the papers collected in Van Bruinessen's Mullas, Sufs, and Heretics: Te Role of Religion in Kurdish Society (Istanbul: ISIS Press, 2000).
3. Tus, I will also avoid discussion of how, especially in more secular nationalist circles, the Yezidi faith has come to be construed as a branch or ofshoot of Zoroastrianism, and as such the Kurds' original, pre-Islamic religion.
4. I have described his process of vernacularization in more detail in "Elî Teremaxî and the vernacularisation of madrasa learning in Kurdistan," Iranian Studies 47:5, pp. 713-33. See also Zeynelabidin Zinar, Xwendina medresê (Stockholm, 1993).
5. I. Weismann and f. Zachs (eds), "foreword," Ottoman Reform and Muslim Regeneration: Studies in Honor of Butrus Abu-Manneh (london: I. B. Tauris, 2005) p. 10. Cf. e.g. albert Hourani, "Sufsm and Modern Islam: Mawlana Khalid and the Naqshbandi order," in his Te Emergence of the Modern Middle East (london: Palgrave Macmillan, 1981) pp. 75-89; Butrus abu-Manneh, Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th century (1826–1876) (Istanbul: Isis Press, 2001).NOTES
548
pp. [36–38]
6. Martin van Bruinessen, Agha, Shaikh, and State: Te Social and Political Structures of Kurdistan (london: Zed Books, 1992) esp. pp. 224-34. In fairness, it should be noted that van Bruinessen also mentions the Khalidiyya Naqshbandi's distinct and decentralized organizational structure as a prime cause of their rapid expansion.
7. Yitzak Nakash, Te Shi'ites of Iraq (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994) esp. pp. 25-48.
8. Butrus abu-Manneh, "Te Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman lands in the early 19th c entur y," Die Welt des Islams XXII (1982) pp. 1-36.
9. abu-Manneh, "Te Naqshbandiyya-Mujaddidi-

Nesriyat, 1992) pp. 59-61, quoted in alakom, "Said Nursi," pp. 321-3. alakom also notes how in later editions of Nursî's work the references to Kurdistan, Kurds, Kurdish identity, and Kurdish national awakening NOTES 549 pp. [39–43] have tacitly been changed to more neutral terms like "eastern anatolia" and "citizens," or even omitted altogether.

20. See Yavuz, Islamic Political Identity in Turkey, in particular ch. 6.

21. abdurrahim alkis, speaking at the Nûbihar symposium "Ziman û dîn û nasname," Diyarbakır, September 2013.

22. On Kafaro, see annabelle Böttcher, Syrische Religionspolitik unter Assad (freiburg im Breisgau: arnold-Bergsträsser-Institut, 1998); leif Stenberg, "Préserver le charisma: les consequences de la mort d'ahmad Kafaro sur la mosquée-complexe abu al-Nur," Maghreb-Mashrek 198:4 (2008), pp. 65-73. On al-Butî, see andreas Christmann, "Islamic scholar and religious leader: a portrait of Shaykh Muhammad Sa'îd Ramadân al-Bûtî," Islam and Christian–Muslim Relations 9 (1998) pp. 149-69; the appendix to this article reproduces a debate between al-Buti and a young salafst from al-lâmadhhabiyya. See also al-Butî's own memoirs of his father, Hadha Wâlidi (Damascus, 1995), Turkish translation Babam Molla Ramazan al-Bûtî (Istanbul, 2007).

23. On the afghan jihad and its links to the al-azhar network, the Muslim Brotherhood, and the Jamaat-i Islami, see Olivier Roy, Islam and Resistance in Afghanistan (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); on the Salaf Jihadi "movement" (which was never unifed or centrally led), see in particular Gilles Kepel, Jihad: Expansion et déclin de l'islamisme (Paris: Gallimard, 2000).

24. Tere is as yet no fully-fedged academic study on the background and activities of the Kurdish Hizbullah, only a number of journalistic sources; but see Gilles Dorronsoro, La nébuleuse Hizbullah (Istanbul, 2004). On KH's re-emergence in the early twenty-frst century, see Mustafa Gürbüz, "Revitalization of Kurdish Islamic Sphere and Revival of Hizbullah in Turkey," in f. Bilgin and a. Sarıhan yya in the Ottoman lands," pp. 34-5.

10. Te Ehmedî has been reprinted regularly, and is still available in most bookstores in Iraqi and Iranian Kurdistan. Te text of the Eqîdetname, based on an 1877 manuscript, was published by Muhammad Mala Karim in 1981 as Aqîday kurdiy Mawlânâ Khâlidî Naqshbandi (Govârî korî zanyârî 'îrâq-dastay kurde 8: 199-222); this edition was reprinted in Kemal Re'ûf Muhammad, Eqîdey 'îmân – 'eqîdey kurdî (Erbil, 2004).

11. Cf. my "Between local rivalries and transnational networks: Mawlana Khalid as a linguistic pioneer," paper presented at the international conference on Mawlânâ Khalid Naqshbandi, Sulaimaniya, 2009.

12. Serif Mardin, "Te Nakshibendi order of Turkey," in M. Marty and S. appleby (eds), Fundamentalisms and the State (Chicago: Chicago University Press, 1993) p. 205; quoted in Hakan Yavuz, Islamic Political Identity in Turkey (Oxford: Oxford University Press, 2003), pp. 138, 298.

13. Van Bruinessen, Agha, Shaikh, and State, p. 234.

14. On the qadiris in Kurdistan, see especially Martin van Bruinessen, "Te qadiriyya and the lineages of qadiri shaykhs in Kurdistan," Journal of Suf Studies 1 (1999); cf. van Bruinessen, Agha, Shaikh, and State, ch. 4, esp. pp. 216-40.

15. In contemporary Turkey, a recent version of this story is available in several diferent languages; in English it is Confessions of a British Spy (Hakikat kitabevi, n.d.), http://www.hakikatkitabevi.net/book.php?bookCode=018, accessed 7 february 2015.

16. Clandestinely, however, Kurdish-language madrasa education continued for decades, even if on a much smaller scale; cf. leezenberg, "Elî Teremaxî and the Vernacularization of Medrese learning in Kurdistan," Iranian Studies 47:5 (3 September 2014), pp. 713-33.

17. Yavuz, Islamic Political Identity in Turkey, ch. 7.

18. Rohat alakom, "Said Nursi entre l'identité kurde et l'identité musulmane," Les annales de l'autre Islam 5 (1998), pp. 317-31.

19. Said Nursî, Divan-ı harbi örf (Istanbul: Tenvir

be found in faisal Devji, Landscapes of the Jihad (london: Hurst & Co., 2005). for a
recent overview of the diferent forms of Salafsm, see the papers collected in R. Meijer
(ed.), Global Salafsm (london: Hurst & Co., 2009).

32. Roy's attempt at dissolving all "post-Islamist" religiosity into purely political and "nihil-
ist" motives appears to proceed from an a priori assumption that politics is essentially sec-
ular, and that conversely all religions are in es-sence apolitical. Considerations of space
preclude a fuller discussion of these points, how-ever.

33. http://icsr.info/2015/01/foreign-fghter-total-syriairaq-now-exceeds-20000-surpass-
es-afghanistan-confict-1980s/, accessed 7 febru-ary 2015. One should be cautious about
these fgures, of course, many of which are no more than rough estimates based on sources
of varying reliability. Moreover, not all foreigners are actively involved in fghting; par-
ticularly the higher educated ones may also serve as medical doctors, engineers, judges,
and of course publicity workers using various digital media; there are indications that
other foreigners, being unfamiliar with either lan-guage, terrain, or military tactics, are
simply used as cannon fodder in the guise of sui-cide bombers.

34. Hugh Tomas, Te Spanish Civil War, 4th
edn (Harmondsworth: Penguin, 2001), p. 941.

35. an exception may be the Naqshbandi army, allegedly led by Ba'athist and former Iraqi
Vice President Izzat al-Duri, which is claimed to incorporate members of arab, Kurdish,
and Turkomen tribes. Reportedly, this militia was formed in 2006, in order to resist the
american occupation and to protect Naqshbandis from the actions of al-qaeda in Iraq;
but it was claimed to have joined with IS in the summer of 2014 for the conquest of
Mosul. Tis alliance, however, seems more tacti-cally than ideologically driven. Cf. http://
web.stanford.edu/group/mappingmilitants/cgi-bin/groups/view/75, accessed 7 february
2015.

36. On this topic, cf. my "Iraq, IS and the Kurds: Redefning political, religious, and sexual
boundaries," keynote lecture, aCMES convention, University of amsterdam, January 2015.

(eds), Understanding Turkey's Kurdish
Question (london: lexington Books, 2013), pp. 167-78.

25. fehim Tastekin, "Could an alternative Kurdish party succeed in Turkey?" Al-Monitor,
27 June 2016, http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/06/turkey-kurds-kurd-
ish-parties-splitting-hdp-hudapar.html, accessed 30 October 2016.

26. "How Cizre became a combat zone," Al-Monitor, 15 January 2015, http://www.al-mon-
itor.com/pulse/security/2015/01/turkey-syria-kurds-kobane-cizre.html#, accessed 7
february 2015.

27. Tere is little information on IS activities inside Turkey, and even less that is reliable. One
CHP representative claimed that four quarters in Gaziantep were in IS hands: "CHP'li
vekil: Gaziantep'te 4 mahalle IŞİD'in elinde," BirGün, 21 august 2016, http://www.
birgun.net/haber-detay/chp-li-vekil-gaziantep-te-4-mahalle-isid-in-elinde-125079.html,
accessed 3 November 2016. for an English-lan-guage overview, see aaron Stein, "Te
Islamic State in Turkey: a Deep Dive into a Dark Place," War on the Rocks, 6 april 2016,
https://warontherocks.com/2016/04/the-islamic-state-in-turkey-a-deep-dive-into-a-
dark-place/, accessed 3 November 2016.

28. Interview, london, June 2000. On IMIK, see my "Political Islam among the Kurds," in NOTES
550
pp. [43–48]
f. abdul-Jabar and H. Dawod (eds), Te Kurds: Na-tionalism and Politics (london: Saqi
Books, 2006) pp. 203-27, esp. pp. 216-23.

29. Krekar's memoirs appeared in Norwegian as Med egne ord (Oslo: aschehoug, 2000).

30. Interviews with ali Bapir, May 2009, May 2011. for Komalî's perspective on the 1980s
"Islamic revolt" in Iraqi Kurdistan, see for exam-ple Sherîf Werzêr and Muhammad Zerzî
(eds), Jewleyek le qewlayî khâkî nîshtîmanda (Su-laimaniya, 2009).

31. Olivier Roy, Te Failure of Political Islam (Cambridge, Ma: Harvard University Press,
1994); Globalized Islam: Te Search for a New Ummah (london: Hurst & Co., 2004). a
similar analysis of contemporary global Islam as driven by ethics rather than politics can